

A tihanyi apátság alapítólevelének háttalpa mint nyelvi emlék¹

1. 2005-ben ünnepeltük a tihanyi apátság alapításának, ezzel együtt az alapító okirat, első eredetiben fennmaradt becses nyelvemlékünk írásba foglalásának 950. évfordulóját.

A 900. évforduló előtt néhány évvel, 1951-ben jelent meg BÁRCZI GÉZA „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” című nyelvtörténeti monográfiája, mely több mint fél évszázad múltán is elsődleges viszonyítási és hivatkozási pont minden, a tihanyi alapítólevelet érintő nyelvészeti kutatás számára. E munka azonban éppen szaktudományi igényessége és alapossága folytán nem került, nem kerülhetett az érdeklődő nagyközönség elé. Emiatt fogalmazódott meg az igény a nyelvemlékünket őrző pannonhalmi bencés apátság részéről egy ismeretterjesztő, népszerű kiadvány iránt, mely egyúttal nyelvtörténeti szempontból is hiteles. A 950. évfordulón jelent meg a kutatások eredményeit az érdeklődő nagyközönség elé táró, impozáns kivitelű kötet, ZELLIGER ERZSÉBET „A Tihanyi Alapítólevél” című munkája (2005.).

Egy ilyen célú kiadvány természetesen a már kiforrott tudományos ismereteket kell, hogy az olvasók elé tárja, ugyanakkor a szerző nem hunyhatott anakronisztikusan szemet a legújabb (akár eddig nem is publikált) kutatási eredmények felett, melyek szaktudományos kifejtésére azonban a kötet jellegéből adódóan nem kerülhetett sor. A szörványok elemzésébe természetesen illeszkednek a nyelvtörténet kutatói által BÁRCZI monográfiájának megjelenése óta felismert, általánosan elfogadott és publikált, azóta nyelvtörténeti tankönyvekbe is bekerült eredmények, mint az egykor sorvadó magánhangzóknak tartott tövéghangzók alakulása, vagy fonémarendszerünkben a bilabiális zöngés spiráns megléte, továbbá néhány földrajzi név GYÖRFFY GYÖRGY (1956., 1987.) által elvégzett lokalizálása, mint a *Kolon-tó* vagy *Segisti*. Valódi újdonságot a nyelvtörténeti szakirodalomban még nem elemzett kutatási eredmények jelentettek. Ilyen a szövegben újabban felfedezett (DHA., ChAH., ÁrpOkl., ÁSz.) szörvány: *ufgrjin baluana*, melynek a szaktudomány számára történő bemutatása nemrégiben született meg ZELLIGER ERZSÉBET tollából (reményeink szerint hamarosan megjelenik), és ilyen az alapítólevél háttalpján található szöveg, illetve a 7 régi-új szörvány, melyek elemző bemutatására – a rájuk vonatkozó kutatások hiányában – a kötetben nem kerülhetett sor. Ezt az adósságot törlesztjük az eddigi vizsgálódások jelen összefoglalásával.

Előadásom címe tudatosan idézi fel BÁRCZI GÉZA monográfiáját, mindenekelőtt a tiszteletadás szándékával. „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” című monográfia egy kiváló tudós kiváló munkája, mely (s ez a tudósra és művére is áll) egyfelől mérföldkő, ugyanakkor viszonyítási pont mind a mai napig nemcsak értékes nyelvemlékünk kutatásában, de minden nyelvtörténeti kutatás számára, sőt annak határain túl is. A tiszteletadás mellett a címválasztásnak nem titkolt másik oka: a kutatás folytonosságának és folytatása igényének megfogalmazása. Talán ilyen megfontolások vezethették BÁRCZI tanár urat is, amikor munkájának címével PAIS DEZSŐ tizenkét évvel korábban megjelent művének titulusát idézte meg: „A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék”, s amellyel egyúttal hagyományt is teremtett (vö. pl. B. LŐRINCY 1953., ZELLIGER 1993. és JAKAB 2002. címe, ill. ZELLIGER 2006: 44). Címválasztásom egyúttal jelzés is, hogy a nyelvtörténeti kutatásban sincs „végeképp lerágott csont”, újabb meglátások villanhatnak meg, új összefüggésekre derülhet fény, sőt akár új nyelvemlékek is bukkanhatnak elő, ha nem is feltétlenül az ismeretlenségből (akár onnan is), de a feledés vagy a mellőzés homályából, ahogyan ez történt a Tihanyi alapítólevél háttalpjával (a továbbiakban: TAH.) is.

¹ Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2006. november 14-i felolvasó ülésén. Köszönmő Juhász Dezső, Korompay Klára, Nyomárkai István, Pusztai Ferenc és Zelliger Erzsébet hozzászólásait, értékes megjegyzéseit, ezek nyomán pontosítottam és kiegészítettem az elhangzottakat.

2. A TAH.-nak felső részén egy összefüggő hatsoros, 1060 előtt keletkezett latin szöveg áll, egyetlen kéz írása. Jól olvasható (díszített) karoling minuscula betűi kevésbé elegánsak, mint az előlap scriptorától származó íráskép (vö. ÉRSZEGI 2003: 100, 117, 121). Néhány jellegzetesen különböző betűforma arra utal, hogy e sorokat az előlap írójától eltérő kéz rögzítette.

Az összefüggő szöveg alatt, a hátlapon elszórva található több magában álló magyar szó, továbbá két tisztán latin nyelvű, valamint két magyar szórványt is tartalmazó latin szó szerkezet (egyikük teljes mondatnak is tekinthető). Ezek nagy része a XI. század végéről származik egyetlen kéztől: *fuc*, *mortuf*, [*de*] *tributu Sumig*, *de arm(en)to Regif L* (quinguaginta) [*i*]b[er]j[e] *equorum*]. Ez utóbbi bejegyzés *L liberi equorum* része igen bizonytalan rekonstrukció. Szintén a XI. század végéről, de más kéztől származik az [*in*] *t(er)rytorio tollen* e(st) villa fotody* mondat. Egy XIV. századi kéz írása *Gamas*, illetve szintén a XIV. századból származó másik kézé a *p(ri)vilegiu(m) originale*. Ezekon kívül későbbi levéltári azonosítók olvashatók még a hátlapon. Ez utóbbiakat nem számítva a hátlapon öt kéz dolgozott.

Ha a hátlap szövegekörnyezet nélküli szavainak és szó szerkezeteinek elhelyezkedését alaposabban megvizsgáljuk, azt vehetjük észre, hogy az nem véletlenszerű. A szórványok jó része ott van, ahol a másik oldalon az illető hely neve vagy a kiváltság leírása szerepel. GYÖRFFY e szórványokat „indices in tergo” (DHA. 145), ill. „indices a tergo” (ChAH. 21., ÁrpOkl. 21) kifejezésekkel jelöli, e kifejezések magyarítása a „hátdali mutatók” kifejezés. Ilyen mutató a *fuc*, a *Gamas*, a *mortuf*, a *fotody*, a [*de*] *tributu Sumig* és a *de arm(en)to Regif*. Nem mutató, hanem a helynév azonosítását segítő megjegyzés az [*in*] *t(er)rytorio tollen* e(st) villa* (a *fotody* szórvány feletti sorban), és szintén nem mutató a *p(ri)vilegiu(m) originale*. Ez utóbbi a levél összehajtogatása után külső felületet képező hátlaprésze került, jelezvén, hogy ez az eredeti oklevél, hiszen nyilván készült róla (akár több) másolat, egy 14. századi interpoláció a birtokunkban is van.

Györfly 1992-es közlésében (DHA. 145) még felvesz egy XV–XVI. századi *B.* mutatót is (az előlap *B*-vel rövidített *Béla* nevére mutatna), melyet a későbbi kiadásokban elhagy, nyilvánvalóan nem mutató szerepű, sokkal lejjebb van, könyvtári-levéltári jel lehet.

Az említett hajtogatás, a hátlap súrlódása, az előlaphoz viszonyított kevesebb gondosság az oka, hogy e mutatók igen meghalványodtak, a sokszoros nagyításon azonban viszonylag jól kivehetők.

Az ómagyar kor elejéről kevés leírt nyelvi adatunk maradt, ezért úgy gondolom, minden szót meg kell becsülni, akár ad újat ahhoz, amit a korai ómagyar kor magyar nyelvállapotáról tudunk, akár csupán megerősíti eddigi ismereteinek (vö. KÁZMÉR 1975: 179).

3. A hátlap szövege FEJÉR nagyszabású oklevélgyűjteményében (vö. CD I. 1829: 388–394) nem szerepel, első kiadása ERDÉLYI LÁSZLÓ 1908-as szövegközlése (PRT. X. 495). ERDÉLYI csak az összefüggő szöveget hozza, a mutatókat nem közli. Kommentárjában (i. m. 14.) késői feljegyzésnek véli. Talán ez lehetett az oka, hogy BÁRCZI GÉZA – aki használta a fenti forrást (1951: 8. I. jegyzet) – a szöveget nem méltatta különösebb figyelemre, a hátdali mutatókat pedig – hasonmást csak az előlapról kapott – valószínűleg nem is ismerte.

A hátlap mutatókkal kiegészített első közlése GYÖRFFY GYÖRGY nevéhez kapcsolódik, aki 1992-es forráskiadványban (DHA. 145–152) közli az összefüggő hatsoros szövegrészletet, a mutatókat és egyéb feljegyzéseket pedig a bevezető jegyzetben sorolja fel. A további közlések szintén GYÖRFFY-től származnak (ChAH. és ÁrpOkl.).

Az 1997-es forráskiadás (ÁrpOkl.) további értéke, hogy először jelenik meg a hátlap szövegének fordítása, VESZPRÉMY LÁSZLÓ munkája (i. m. 110). Megemlítendő még egy 2004-ben napvilágot látott turisztikai célú kiadvány, melynek függelékeként olvasható a hátlap hatsoros szövege magyarul, ÉRSZEGI GÉZA (szerk. 2004.) fordításában. (Megjegyezzük, hogy e kiadvány korábbi kiadásában – Sz. FARKAS szerk. 1993. – a hátlap szövege még nem olvasható.)

ZELLIGER ERZSÉBETnek a 950. évfordulóra készült ünnepi kiállítású kötete az első, mely együtt közli a hátlap összefüggő szövegét, annak fordítását, a hátlapon elszórtan talál-

ható magyar és latin szavakat és szó szerkezeteket, továbbá e latin szerkezetek fordítását (2005: 47-65). [A jelen írás végén mellékletben közöljük a szöveg és a mutatók átírását és fordítását.]

4. A TAH. mint művelődéstörténeti emlék is igen figyelemre méltó. A hátlap felső részén folyamatosan írt hatsornyi szöveg tatalmilag két részre oszlik. Öt és fél sor az *in ornam(en)ti f(ei(us)de(m) eccl(esi)ę honori p(er)tinentib(us)*, azaz: „az említett egyház szolgálatainak méltó ellátásához szükséges felszerelések” leltárát mintegy függelékként tartalmazza, mely a bevezető részben történő említés ellenére hiányzik az oklevél dispositiójának szövegéből. A hátlap e szövegrészében több későbbi javítás, ill. felülírás is szerepel. [A TAH. és a TAH. magyarra átültetett részleteit – ha külön nem utalunk rá – ZELLIGER 2006: 59–65 (SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordítása) alapján közöljük.]

VESZPRÉMY LÁSZLÓ a bevezető első sor fordításába – minden bizonnyal ERDÉLYI alapján (vö. PRT. X. 14.) – indokoltnak lát beszúrni egy szót: „az egyház (...) javait nem tudtuk mind számbavenni, a [m e g t a l á l t a k a t] ide írtuk le” (ÁrpOkI. 110 – a kiemelés tőlem, SzR.). Ezzel azt az értelmezést adja, mintha egy későbbi számbavételről lenne szó, esetleg a monostorukat elhagyni kényszerült, majd oda visszatérő szerzetesek jegyezték volna fel, amit megtaláltak. Megjegyzendő, hogy VESZPRÉMY a szöveg keletkezését a 12. század végére, 13. század elejére teszi. ÉRSZEGI GÉZA olyan fordítást ad, mely nyitva hagyja a kérdést: „Mivel mindent összeszedni nem tudtunk, ezért itt soroljuk fel” (ÉRSZEGI szerk. 2004: 9).

Véleményem szerint a felsorolás – feltehetően az alapítólevél kettős szerzőségére visszavezethető okból – egyszerűen kimaradt az oklevél szövegéből, nem sokkal később pedig ezt észrevették és pótolták. A „leltár” annyi és olyan felszerelést sorol, amely minden bizonnyal az alapítás idejére jellemző, mégpedig a franciaországi Clunyben meghonosított életformát követő szerzetesek monostorának alapításáéra.

A clunyi reform monostorait – az apostoli kollégiumra történő utalással – jellemzően 12 szerzetes alapította, ahogy 909-ben Aquitániai Vilmos herceg kezdeményezésére a hagyomány szerint magát Clunyt is. Clunyben továbbá a pappá szentelt szerzetesek száma – Szent Benedek Regulájától eltérően (vö. RB. 62.) – jelentősen megnövekedett. Ennek következtében az újabb monostorokat alapító szerzetesek között is nagyobb számban voltak papok. A tihanyi „leltár”-ban 12 kórusruha és 6 miseruha szerepel, ez arra utal, hogy Tihanyba is 12 szerzetes érkezett, közülük pedig a fele volt pap. Ezek a számok nyilvánvalóan utalnak a clunyi szellemiségre. Az alapítás után – ha új jelentkező érkezett – további ruhákra volt szükség, azaz a TAH.-nak „leltára” az alapítás pillanatát rögzíti, s nem valószínű, hogy ez egyezik egy „később megtalált” ruhakészlettel.

Nem jelenti mindez, hogy Tihany jogilag is feltétlenül a clunyi kongregációhoz tartozott, hiszen ekkor – Hugó apátsága (1049–1109) Cluny fénykora – számos olyan monostor is átvette a reformokat, akik jogilag nem csatlakoztak Clunyhez. Az azonban igen valószínű, hogy Tihanyt francia földről érkező, a clunyi életforma szerint élő szerzetesek népesítették be.

A francia-magyar kapcsolatoknak már Tihany alapítása előtt jelentős előtörténete van hazánkban. Odiló apát (994–1048 között ált a clunyi monostor élén) kapcsolatban állt Szent István királyunkkal: ereklyét küld neki, az ezt kísérő levél fenn is maradt (KIRÁLY szerk. 1988: 75-77). (Az I. András előtti további clunyi kapcsolatokra lásd: GALLA 1931: 32–51; CSÓKA 1943: 18–20.)

A közvetlen kapcsolatok azonban I. András idejében még szorosabbá váltak. András és I. Henrik francia király ugyanis (valamint III. Harald norvég uralkodó) kijevei hercegné feleségeik – Bölcs Jaroszláv leányai – révén sógorok. Jellemző, hogy az 1040-es évek végén, a verduni székesegyház leégése után 24 francia kanonok érkezik Magyarországra. Ugyancsak Észak-Franciaországból származik az ekkori kalocsai érsek (György), aki IX. Leó pápa követeként működött, 1050-ben vele utazott Franciaországba, Burgundiába és Lotaringiába. Erőteljes francia hatást mutatnak továbbá korabeli liturgikus könyveink is (CSÓKA 1943: 32–33).

András király magával a clunyi apáttal is igen közvetlen kapcsolatot ápol. Ezért dönt 1051 nyarán IX. Leó pápa úgy, hogy Hugó apát közvetítsen királyunk és a vele szemben álló német-római császár, III. Henrik között. Hugó több szerzetes kíséretében még ebben az évben Magyarországra érkezik. (A közvetítés sikertelensége miatt a következő évben a pápa maga jön Pozsonyba.)

A szoros francia kapcsolatok további jele, hogy (Szűz Mária mellett) a tihanyi apátság védőszentjéül választott szent – a nálunk nemigen ismert Szent Ányos (Sanctus Anianus) – a francia uralkodók védőszentje, esküjüket az ő sírjánál tették le Orleans-ban (vö. PRT. X. 7). (E választás egyúttal határozott németellenességet is kifejez, egyes vélemények szerint a III. Henrik feletti győzelem – „*invictus rex*” – feletti örömeiben alapította a tihanyi monostort (vö. CSÓKA 1969: 308).

A TA. szövegében belső érvek is szólnak amellett, hogy Tihanyba a clunyi életformát követő szerzetesek franciaföldről érkeztek. Liturgiájuk nem két, hanem három pilléren nyugodott: a napi mise (Clunyben kettő) és a napi zsoltosma mellett külön elvégezték az aznapi szent, illetve Szűz Mária zsoltosmáját. Erre utal a TA. szövegében: „Az istenszolgálat buzgó és fáradhatatlan végzésére” – ez a mise –, „továbbá az istendicséret biztosítása” – a zsoltosma (vö. RB. 16, 1.3.5) – és „a szentek tiszteletének ápolása végett” – Clunyben ez többlet, Szűz Mária, Mindenszentek tiszteletére, ill. a halottakért végzett ún. kis officium –, „egy szerzetesi közösséget hívtunk meg erre a helyre”. Az eredeti bencés életforma „ora et labora” („imádkozzál és dolgozzál”) eszményéből Clunyben elhagyták a „labora”-t, a monostort „venerabile orationis domicilium”-má, azaz: „az imádság tiszteletre méltó helye”-vé tették (idézet a clunyi alapítólevélből – kiad. AASS. OSB. 78), eszményük a „folyamatos imádság”, a „*laus perennis*” megvalósítása. Hallgassunk bele a TA. szövegébe: „[a] közösség számára királyi bőkezűséggel gondoskodtunk mindarról, amire élelmük, italuk és ruházódásuk tekintetében szükségük lehet, hogy Isten szolgálatában ne lanyhuljanak, és ne kényszerüljenek azt szüneteltetni”, azaz ne kelljen dolgozniuk, megvalósulhasson a „*laus perennis*”. (Vö. CSÓKA 1969: 143, 151-2; GECSE 1995: 67-68)

A TA. latin szövegében szintén kimutatható az erőteljes francia hatás, mind művelődéstörténeti, mind nyelvi szempontból. Az előbbire lásd pl. a „*Dei annuente clementia*” korai frank bevezető oklevélformulát, a clunyi életforma ismeretét. Az utóbbit MELICH JÁNOS elemzi „Latinbetűs helyesírásunk eredete” című munkájában, s arra a következtetésre jut, hogy a TA. latinsága „a X–XI. századi franciaországi latinsághoz áll a legközelebb, sőt vele majdnem minden pontban azonos” (1934: 43). Mindez ugyanakkor már a TA. bevezető és záró szövegrészét megfogalmazó Miklós püspök francia eredetű műveltségéről, és a franciaországi latin írásbeliség erőteljes magyarországi hatásáról tanúskodik.

Az apátságot tehát Franciaországból érkező, a clunyi reform szellemiségének megfelelő életformát követő szerzetesek népesítik be. A magukkal hozott ruhák és felszerelések kerültek a hátlapon rögzített „létárba”. Mindez valószínűsíti, hogy a szövegrészlet nem sokkal az alapítólevél megfogalmazása után került annak hátlapjára. [Meggjegyezzük, hogy a monostoralapítások terén a francia hatás később is meghatározó marad. A László királyunk által alapított somogyvári monostor szerzetesei a XII. században is kizárólag franciák voltak (CSÓKA 1943: 35). Ugyanerre az évszázadra esnek a francia eredetű ciszterci monostoralapítások: 1142 Cikádor (Bátaszék), 1179 Egres, 1182 Zirc, 1184 Pilis és Szentgotthárd stb. (LÉKAI 1991: 53).]

5. Az összefüggő szövegrészlet utolsó másfél sora megemlíti a felsorolt adományokat utóbb kiegészítő veszprémi vásárvám átadását. Ez András királyra jellemző nagylelkűség. Már az alapításkor is tesz ilyet: a hagyományosan egyházi emberek által elvégzett határjárás után nagylelkűségében felbuzdulva *p(er) ministro(rum) suo(rum) manus*, azaz: „saját ministereinek keze által” kanyarít még hozzá egy-egy darabot a korábban odaadományozott birtokhoz. A veszprémi vásárvám későbbi adományozása az elkészült alapítólevélbe már nem kerülhetett bele, ugyanakkor a hátlapra történt feljegyzése minden valószínűség szerint az adományozást követően, azaz még I. András halála (1060) előtt történt. (Diplomatikai érdekesség, hogy mi a jogi hatóköre egy ilyen függeléknek. Valószínűleg ez a följegyzés azért

készült, hogy az adományok egy helyen legyenek, de a jogi következmények miatt készülhetett erről egy hivatalos okirat is, amely azonban nincs a birtokunkban.)

GYÖRFFY az összefüggő 6 sor keletkezését az alapítás utáni évtizeden belülré helyezi (DHA. 149), az intervallumot azonban – a szöveg mindkét részére vonatkozóan – 1055 és 1060 közé szűkíthetjük.

A. Az összefüggő szövegrész szórvánnya

6. bezpren [beszprén ~ beszprém]

A szövegben előforduló latinosított alak: *bezprenenfif*, a magyar szórvánnya: *bezpren*.

I. András király nem az alapításkor, hanem utólag adományozta az apátságnak a veszprémi vásárvám rá eső részét. Az adományozás tényét feltehetően kevéssel annak megtörténte után rögzítették, szórványadatunkat 1055 és 1060 közé datálhatjuk. Az adat az alapítólevél előlapján nem szerepel, mégsem ez a város nevének első írásos előfordulása. A településnév először annak a veszprémvölgyi bazilita női monostornak a görög nyelvű adománylevelében bukkan fel, melyet Szent István királyunk feltehetően fiának, Imre hercegnek kiskorú menyasszonya, egy név szerint nem ismert bizánci hercegnő és az ő kísérete lelki szükségleteinek ellátására alapított. Az adománylevél általánosan elfogadott datálása: 1002 előtt, GYÖRFFY kissé későbbre, 1018 körüli időpontra helyezi. (Vö. DHA 81–85., KIRÁLY szerk. 1988: 47. Korábban FEJÉR 1025-re, KARÁCSONYI 1005–1015 közé, HÓMAN 1000–1001-re, SZENTPÉTERY 1001-re, MORAVCSIK pedig 1010 u.-ra datálja. Mindezekről: DHA. 81.)

A városnév további, XI. századi oklevélbeli előfordulásai: 1082 *Bezpr*m, B*sprem, Beprem*; 1086 (íráshibával) *Brezprem* (DHA.). A Veszprémvölgyi apácák adománylevele 1109-es Renovatiójának latin szövegében latinosított alakban találjuk: *Bezpremenfium*, ill. *Bezpremenfif* (ÓmOlv. 16). Az első *v-s* írásforma 1111-ben bukkan fel: *Vespremensis* (DHA.), mely itt még [β] ejtéssel hangzott. Ugyanakkor a *b-s* változat sokáig – a XVI. század közepéig (vö. PAIS 1939: 8) – gyakori változat maradt (pl. 1510 MargL. *bezprim, bezprem, Bezpymy*, ill. a *prezprimy* elírás is a [b]-s ejtésre utal), és még a XVII. században is előfordul (vö. 1654: *Befpremy lovas hadnagy*, ill. *befzpremben* adatok² – közli PAPP LÁSZLÓ 1952: 91–2; vö. 1975: 139).

MOLNÁR – SIMON (1980: 11) a Veszprémvölgyi apácák adománylevelének βεσπρέμ szórványára két olvasatot is ad: [bespre:m], ill. [βespre:m]. Ismert, hogy a bizánci görögben a β már nem [b], hanem [v] hangértékű, mégis, a XI. századi adatok – ezek sorát gyarapítja a TAH.-nak szórvánnya – egyöntetűen *b*-vel említik a város nevét. Ennek megfelelően az alternatívaként kínált [βespre:m] olvasattól eltekinthetünk. [A hivatkozás miatt az itt használt IPA átírást közöltük, a továbbiakban – ha külön nem jelöljük – a ME fonetikus átírást alkalmazzuk.]

A korai olvasat egyértelműségét két további tény is igazolni látszik. Az adománylevél magyar szórvánnyaiban szereplő β feltehetően mindenütt [b] hangértékű: σαγάββρνεν, συμβώτον, kivétel esetleg az egyetlen (de kétszer előforduló) δούναβιν, amely azonban a birodalomban széles körben ismert makrotoponima. Ezt MOLNÁR–SIMON is érzékelteti: ebben az egy esetben [v]-s olvasatot ad, mely fonéma a magyarban ekkor még nem létezik.

Ugyancsak a *b*-vel kezdő névforma elsődlegességét, és a korai időkben kizárólagos olvasatának valószínűségét erősíti a városnév etimológiája is. A településnév személynévi eredetű: „Thietmar merseburgi érsek szerint Boleszló lengyel királynak (992-től 1025-ig uralkodott) második felségétől, aki magyar nő volt, bizonyos jelek szerint Szent István Judit nevű nőtestvére, Bezprim nevű fia született. Őt – Bezbriem, Bezbrim – említik a Hildesheimi Évkönyvek is” (PAIS 1939: 8). Feltehetően az ő nevét viseli Veszprém városa. A személynév cseh nyelvű emlékekben is előfordul *Bezprēm* alakban (PAIS 1939: 8). A név etimológiája: *bez* 'nem, nélkül', *prēm* 'egyenes', innen a jelentése: 'egyenetlen, béketlen'

² Az adat ismétlődése jelzi, hogy nem hapax vagy elírás. Az adatra Juhász Dezső hívta fel a figyelmem, amiért köszönettel tartozom.

(vö. MELICH 1925–1929: 398–9). Ugyanezen etimológiát találjuk a FNESz.-ben (*Veszprém* a.) is.

A TAH.-nak *bezpren* szórványa utolsó mássalhangzóját tekintve hapaxnak tűnik, feltehetően a latin képzőben rákövetkező *n* hatására bekövetkező regresszív asszimiláció eredménye.

Szórványunk jelentősége, hogy – mivel a név első, VeszprAd.-beli előfordulása az 1109-es *Renovatio* szövegét kísérő másolatban szerepel – a városnévnek az itteni lejegyzése az első eredeti oklevél szövegben fellelhető említése.

B. A hátoldali mutatók szórványai

7. *fuc* [fuk]

A hátlap 14. sorában álló, a XI. század végéről származó mutató, mely az előlap 13. sorának (az előlap első sora, a maiusculával írt invocatio és intitulatio a hátlapon két sornak felel meg) következő szövegére mutat: *Riuuluf na(m)q(ue) qui d(icitu)r fuk fluenf de p(re)ffato lacu · hab(et) fup(er) fe locu(m)*, azaz: „A fent említett tóból kifolyó fuk nevű kis patakon pedig van egy hely”.

A hagyományos [fuk] mellett ZELLIGER ERZSÉBET (2005: 22) felveszi a [fok] olvasatot is. Köztudomású, hogy az ómagyar kor eleji hangváltozások ([Ā]-ból labializáció, [o]-ból nyíltabbá válás) nyomán megjelenő [a] fonéma lejegyzése helyesírási bizonytalanságot eredményezett. Jól tükrözi ezt a TA. szórványai közül pl. a szláv *blatъnъ* 'sáros' szóból származó [balĀtin] kettős írásmódja: *balatin* és *bolatin* (kétszer). Az utóbbi – az idő előrehaladtával gyakrabban előforduló – jelölésmód következményeként feljebb tolódik a jelölési rendszer, s míg az [a]-t gyakran *o*-val, addig az [o] hangot *u*-val jelölik. Látványosan szemlélteti ezt a TA.-beli 'mogyoró-' lejegyzésének két változata: *munorau* ~ *monarau* (kétszer). Ennek eredményeként korai szövegemlékeink helyesírásában jellemzővé válik – BENKŐ LORÁND kifejezésével élve – a „felfelé való kiút keresése” (1980: 92). E helyesírási gyakorlat kialakulásának általánosan elfogadott magyarázata – a nyelvünkben újonnan megjelent és a helyesírási rendszerben helyét kereső labiális [a] – elégséges, de véleményem szerint nem az egyetlen ok.

A másik hangtani ok, mely erősíti és hosszú ideig tartósítja a feljebb tolódott jelölési rendszert (s hogy ritkábban fordult elő a rövid [Ā] jelének hangértékét kettőssé tevő „lefelé való kiút”) a korabeli beszélt latin nyelvben keresendő. A klasszikus latin magánhangzórendszer átrendeződése nyomán Európában három vulgáris magánhangzórendszer jött létre: a középső és nyugati változat, a szárd, ill. a keleti vagy balkáni változat. E vulgáris változatok továbbélnek a középlatin nyelvváltozatokban. A korabeli Magyarországra érkező művelt egyházi és világi személyek, akik németföldről, Észak-Itáliából, illetve francia területről érkeztek, valamennyien a középső és nyugati változatot beszélték. E változat ejtésében megkülönbözteti a nyílt és a zárt *e*-t, illetve a nyílt és a zárt *o*-t. Az egykori rövid *ū* helyén a hosszú *ō*-hoz hasonlóan (a hosszúságot-rövidséget immár meg nem különböztető) zárt [o] hangzik, miközben a rövid *ō* nyíltabb [C]-ként történő ejtése közel került a mi labiális [a] hangunkhoz. Megjegyzendő, hogy idegen ajkúak jobbra ma is [o]-nak hallják, és így adják vissza [a] hangunkat (vö. BENKŐ 1980: 92). [A latin hangrendszer leírására ismét a nemzetközi fonetikai átírást alkalmazzuk. A klasszikus latin rövid-hosszú magánhangzók megkülönböztetésére a latin tankönyvek (nemzetközi) gyakorlatát követjük.]

A klasszikus latinhoz képesti magánhangzó-változásokat – HERMAN 2003: 33 nyomán – a következőképpen foglalhatjuk össze (a klasszikus latin megfelelőt K. a vulgárist V. jelöli):

K. <i>ū</i>	> V. [u]	K. <i>ī</i>	> V. [i]
K. <i>ū</i> és <i>ō</i>	> V. [o]	K. <i>ī</i> és <i>ē</i>	> V. [e]
K. <i>ō</i>	> V. [C]	K. <i>ě</i>	> V. [*]
K. <i>ā</i> és <i>ā</i>	> V. [a]		

A változások eredményeként kialakult középső és nyugati vulgáris latin magánhangzó-rendszert, mely a középlatinban (és a megfelelő korai újlatin nyelvekben) folytatódik, az alábbi áttekintés szemlélteti:

[u]						[i]
	[o]				[e]	
		[C]		[*]		
			[a]			

A helyesírás vagy továbbra is követi az egykori normát (azaz pl. továbbra is *u-t* ír ott, ahol a helyén már – rövid *ü*-ből származó – zárt [o] hangzik), avagy – az európai írásgyakorlatban nem ritkán – a klasszikus latinhoz képest „hibás”, illetve hiperkorrekt alakokat hoz létre (azaz pl. ahol hosszú *ō*-ból származó zárt [o] hangzik, *u-t* ír). Ez utóbbi illusztrálására a TA. és a TAH. latin szövegéből hozok példát. A latin ’vám(ból származó jövedelem)’ jelentésű *tributum* szó a TA. 44. sorában a következőképpen szerepel: *tercia(m) partem in thelena cu(m) portu & tributu* („a harmadrészt thelena-ban, a révvel és a vámmal együtt”). A klasszikus latinnak megfelelő alak itt a *tributo* lenne, hosszú *ō*-val, mely zárt [o]-nak hangzott, akárcsak az egykori rövid *ü*. Ugyanígy a TAH.-n a 43. sorban álló mutató: *[de] tributu Sumig.* (Az *u*-s írásmódot ugyanakkor erősíthette a TA.-beli megelőző *portu* szóalak, továbbá az *u*-töví ragozásnak folyamatosan az *o*-tövíbe történő beolvadása miatti hiperkorrekció. A TAH.-ról említett példa írásmódját pedig az előlapi szöveg szem előtt tartása is alakíthatta. A TA.-beli példa ritka, és amint láttuk, nem is egyetlen okra visszavezethető kivétel. A TA. latin szövegére sokkal inkább az jellemző, hogy követi a hagyományos helyesírást, amely nem feltétlenül felel meg az aktuális ejtésnek.)

Mivel scriptoraink a korai időkben (német, francia és észak-itáliai mesterektől) latin szövegeken tanultak írni, majd ezt az írásgyakorlatot alkalmazták a magyar szórványok – később a latin nyelvű kódexek vendégszövegeinek – lejegyzésében, nyilvánvaló, hogy az aktuális kiejtéstől eltérő latin írásgyakorlat hatott a magyar szavak, szövegek helyesírására is. Bár a hozzánk érkező középlatin hangrendszer ezen sajátosságai korábbi nyelvtörténeti szakmunkákban feltűnnek (pl. FULDOROVITS 1930: 6–16), a magyar helyesírás-történet mindaddig figyelmen kívül hagyta, miközben magától értetődőnek tartjuk, hogy a korai magyar helyesírás „a korai ómagyar kor hangrendszerének a rá alkalmazott idegen nyelvi írásrendszerekkel való ütközésére megy vissza” (BENKŐ 1980: 91).

A korai magyar helyesírásban palatális oldalon is megfigyelhető a jelölésmód feljebb-tolódása (BENKŐ 1980: 91–2 nyomán ZELLIGER 1991: 44 és KOROMPAI 2003: 288) –, vö.: HB. *gimilcīctul [d̥similcsēkt̥iul]*, ÓMS. *eggen ig [ēdd̥zsen ēd̥zs]*, KT. *ýmletī [ēmletī]*, – az a kérdés azonban, hogy a palatális feljebbjelölésben is számolhatunk-e a vulgáris latinra visszamenő középlatin ejtés hatásával (utal rá BENKŐ 1980: 92), további vizsgálatokat igényel.

A feljebb tolodott jelölési rendszert a latin írástól elváló, nagy terjedelmű magyar szövegek lejegyzése, és a vele terjedő magyar nyelvű íráselsajátítás számolja fel, bár archaizmusként még sokáig jelen van, főként latin főszövegű okleveleinkben.

Visszatérve a TAH.-nak *fuc* szórványára, a fentebbi TA.-beli példákkal ellentétben (eltekintve természetesen a hamis oklevelek anakronisztikus adataitól) egészen a XII. század végéig nincs adatunk az ingadozó helyesírásra. A *Foc* írásváltozat csak 1192-től datálható (KMHSz. *bodzásfoka*), azonban a XIII. században is csak szórványosan fordul elő, a XIV. századtól válik általánossá. Az ingadozó helyesírás hiánya tehát kevésbé valószínűsíthető a XI. század közepén a nyíltabb [fok] ejtőváltozatot (vö. ZELLIGER 2005: 22). Ezáltal gyengíti a szó alternatív etimológiáját, miszerint a *fakad* családjába tartoznék (vö. TESz. *fok*, EWUng. *fok¹*, Zaicz 2006. *fok¹*), ugyanakkor erősíti az *u* hangot tartalmazó fgr. **pukkz* ’vágóeszköz (balta, kés) tompa vége’ jelentésű szóból való származtatást, akár a ’tűnek, baltának a tompa vége, amelyen lyuk van’, s ebből metonimikusan a ’nyílás’ jelentésből, akár jelentésselkülönüléssel ’a szárazföldnek a tengerbe vagy tóba benyúló kiszögellése’ jelentésen keresztül. A korai magyar névanyagban a *fuk* (később *fok*) köznévi névelemként is igen gyakori ’tóból, nagyobb vízből kifolyó kis patak, ér’, majd egyszerűen ’vízfolyás’ jelentésben. Ugyanakkor

az utóbb vázolt jelentésváltozáshoz etimológiai kapcsot jelentő '(kiszögellő v. magasabban fekvő) part(szakasz), ill. ott található hely(ség)' jelentés is adathozható: pl. Arad vármegyében a Maros partján, Ség mellett 1177-ben említett hely: „supra rippam Morisii, que vocatur *Fuc*” (KMHSz. *Fok*).

8. **Gamas** [*gamás*]

A hátlap 23. sorában álló mutató. Későbbi, eltérő (gotica) betűformájú, feltehetően a XIV. századból származó bejegyzés. Mint egyedüli késői mutató, kevésbé precíz, két sorral feljebb került a szövegrészletnél, melyre mutatni hivatott: *Aliafe(st) uilla que uocat(ur) gamaf*, azaz: „Másutt van egy falu, melyet gamas-nak hívnak”. Az igen hasonló betűforma alapján elképzelhető, hogy ugyanez a kéz szúrta be az előlap 62. sorában szereplő aláíró Cupan bíró hivatala – *iudicis* – megnevezésébe a szóvégi anakronisztikus *s* betűt.

Vitatott, hogy a török időben elpusztult település helyileg azonos lenne a mai, Balatonlellettől 20 km-re fekvő Gamás községgel (Bárczi 1951: 26, Zelliger 2005: 26). Ugyanakkor már az ómagyar korban több *-gamás* utótagú településnév fordul elő e környéken: 1228 *Felgamas*, 1331 *Felgemas*, *Algmas*, 1413 *Eghazasgamas*. XIV. századi – korábbi időpontokra hamisított – oklevelekben a helynév többes számban szerepel: *Ville Gamas* (+1092/1324 k. DHA. 283), *alias sunt ville que nominantur Gamas* (+1055/XIV. sz. második negyede). Az egykori települést tehát nem feltétlenül a mai Gamás község helyén, de mindenképpen annak határában vagy közelében kell keresnünk.

A vélhetően személynévi eredetű település neve azonban a TA.-beli szórványtól a korai előfordulásokon át – ideértve a TAH. XIV. századi mutatóját – a mai napig gyakorlatilag változatlan hangalakban őrződött meg.

9. **mortuf** [*martos*]

A hátlap 30. sorában álló, a XI. század végéről származó mutató, ugyanattól a kéztől, mely a 14. sorban található *fuc* mutatót írta. Az előlap 29. sorának következő szövegére mutat: *Adhuc aut(em) e(st) locus mortif dictus*, azaz: „Van még ezenfelül egy mortis-nak nevezett terület”. A helynév egy sorral lejjebb is szerepel a *mortif uafara kuta rea* szórványadatban.

A település a mai Tolna megye területén BÁRCZI (1951: 35) szerint a mai Bikács táján, ERDÉLYI szerint Nagydorog területén feküdt. Egy 1092-re datált, valójában 1324 körül keletkezett (DHA. 284) hamis oklevél precíz helymeghatározást ad: *Villa Mortos iuxta fluvium Saar (...) cui (...) ab aquillone ville Bikah* („Martos falu a Sár folyó mentén fekszik (...) tőle északra Bikács falu”), vagyis ERDÉLYI helymeghatározása tűnik valószínűbbnek. A település neve a latin *Martinus* névből származik, de nem patrocíniumi név, mert a településen Mindenszentek tiszteletére szentelt templom állt (vö. a fenti helyen: *in qua est ecclesia in honorem Omnium Sanctorum* (vö. MEZŐ 2003: 346–7).

A TA. *mortif* alakjában viszonylag korán, még a XI. században megtörtént a hangrend szerinti illeszkedés (lásd: szórványunk) és ez az alak (következetes feljebb jelölt helyesírással) rögzül: 1211 [TÖ.] *Mortus*, 1358 *Mortus*. Martos település neve – tekintve, hogy nem patrocíniumi név – már a névadáskor sem kapcsolódott a népszerű szent, Szent Márton névéhez, annak latin nyelvű liturgikus említéséhez, így az nem állta útját a hangtani tendencia, az illeszkedés viszonylag gyors érvényesülésének. Nem így a hasonló eredetű, de a teljes névalakot megőrző Bodrog vármegyei *Martonos* helynév, mely 1237-ben még *Mortinus*, és csak a XIV. században következik be az illeszkedés: 1335 *Mortunus*; 1335, 1340 *Murtunus* (KMHSz. *Martonos* a.).

A *Martos* településnév hangrendileg illeszkedett névalakjának első előfordulása tehát a TAH.

10. **fotody** [*fotodi*]

A hátlap 33. sorában álló, szintén XI. század végi, de eltérő kéztől származó mutató. Az előlap 32. sorában lévő helynévre mutat: *Cu(m) hif est aliaf uilla · que uocatur fotodi*, azaz: „Ezek mellett másutt van még egy falu, amelyet fotodi-nak hívnak”.

A mutató fölé ugyanaz a kéz egy rövid megjegyzést fűzött: *[in] t(er)rytorio tollene e(st) villa*, ezzel egybeolvasva így értelmezhető: „tollena területén fekszik fotody falu”.

A helység a mai Tolna megyei Fadd község. A helynév személynévi eredetű, a régi *Fot* személynév *-d* képzős változata. Korábban a VeszpAd. *παταδι* adatát is azonosították a helységgel (ÓmOlv.), ezt az azonosítást azonban MIKOS (1935: 116) cáfolja, majd BÁRCZI (1951: 42) is elveti.

A TA. szórványadatában még a szabályos felső nyelvallású tövéghangzóra végződő névalakhoz (*Fotu*) járul a szintén tövéghangzós képző (*-di*), ezért itt valószínűleg nem feljebb jelölt helyesírásról van szó. A TAH. adatának második szótagja már nyíltabb magánhangzót jelöl, azonban úgy tűnik, hogy itt is a jelölt hangértékekkel kell számolnunk, bár nagyon kíváncsnak a nyíltabb olvasat: *[fatadi]*. Ezzel szemben a zártabb olvasatot támogatja egyfelől, hogy a TA. adatának második szótagjában lévő zárt magánhangzó két nyelvéllásfokkal kell, hogy nyitódjék viszonylag rövid idő alatt (ami persze nem kizárt). Másfelől a későbbi adatok nem támogatják a mai elnevezés felé vezető gyors nyíltabbá válást: 1211 [TÖ.] *Fotud* (háromszor!), 1211 *Food*, 1267 *Fod*, 1337 *Food*, [+1086/]1358 *Fotud* (hamis), 1366 *Faad*, 1371 *Food*, 1381 *Fod*, 1395 *Fod*, 1427 *Food*, 1429 *Fad*, 1447 (írás hibás) *Focud*; 1424 *Alsophat*; 1453 *Alsowfaad*, 1519 „Presbiter de *Faad*, capellanus Ecclesiae de eadem *Fadd* [!]; illetve személynévként sem fordul elő a korai ómagyar korban nyíltabb magánhangzóval: 1152 *Foth*, 1205-35 *Fot*, 1271 *Fotha*, 1288 *Fotka* (vö. DHA., Bartal 1941, PRT. X., ill. ÁSz.).

Megfigyelhetjük, hogy a nyíltabbá válást írásban is jelölő alsó nyelvallású *a* csak a XIV. sz-tól van jelen, de még ekkor is általánosabb az *o*-s írásmód (a nyíltabbá válás természetesen történhetett korábban), mely arra enged következtetni, hogy a hangtani változás nem túl korai, tehát feltételezhetjük, hogy a TAH.-n szereplő névalak XI. század végi olvasata még *[fotodi]*.

Érdeemes ugyanakkor azt is megfigyelni, hogy a névalakban sokáig hosszú magánhangzó található, amit a lejegyzések gyakran jelölnek is. A név végi hosszú mássalhangzó jelölése ugyanakkor csak a XVI. század elejétől (1519) jelentkezik (ekkor is még csak a korábbi írásváltozat – *Faad* – variánsaként).

A helynév alakjának történeti alakulására kívánczik a nyelvtörténeti „laboratóriumi” minta: a kétnyíltzótagos tendencia nyomán hasonult alak, melyben időközben elnémul a tövéghangzó (vö. ZELLIGER 2005: 34):

[fotudi] > *[fotdi]* > *[foddi]* > *[fodd]* > *[fadd]*

A valóság azonban az, hogy a későbbi adatok ezt a sorrendet nem feltétlenül látszanak támogatni. **fotdi* > **foddi* tövéghangzós adatunk nincs, ezzel szemben van – igaz, kevés – *Fotud* alakunk, elsőként az 1211-es TÖ.-ban – egymás után háromszor is előfordul, tehát nem íráshiba –, majd a következő századokból: [+1086/]1358 *Fotud*, ill. 1447 (írás hibás) *Focud*. Ezen adatok alapján inkább úgy tűnik, hogy mielőtt a nyíltzótagi magánhangzó kieshetett volna, már elnémult a tövéghangzó. A korai adatok viszonylag csekély száma miatt azonban biztonsággal csak annyit állíthatunk, hogy lehetséges az eddig feltételezett diakrón sortól való eltérés:

[fotudi] ~ *[fotodi]* > *[fotud]* ~ *[fotod]* > *[föd]* ~ *[fäd]* > *[fadd]*

A lényeges különbség: a kezdeti nyíltzótagi magánhangzó kiesése helyett a folyamat – a nyíltabbá válás előtt vagy után – haplológia zárja, melynek eredményeként az immár egy szótagúvá vált névalak magánhangzója (egyfajta pótlónyúlásként) megnyúlik, a végső mássalhangzó nyúlása (vö. mai *Fadd* alak) másodlagos.

11. **Sumig** [*sumidzs*]

A hátlap 43. sorában álló, a XI. század végéről származó mutató, ugyanattól a kéztől, mely a 14. sorban található *fuc*, és a 30. sorban lévő *mortuf* mutatót írta. A mutató egy ér-

telmező szószerkezet tagja: [*de*] *tributu Sumig*, magyarul: „a sumig-i vámról”. A mutató (egy sorral feljebb került), az előlap 43. sorára hivatott mutatni: *tercia(m) partem forenfif tributum(m) de fumig*, azaz: „a sumig-i vásárvám harmad részét”.

A helynév Somogyvárt jelöli. Hasonló helynév a Kárpát-medencében több helyen is előfordul (vö. KMHSz. *Somogy* a.).

Az elnevezés a török eredetű (*čum* >) *som* szavunk (*džs*>) gy-képzős alakja (mint az *Almágy*, *Füzegy*, *Kórógy*, *Nyárógy*, *Szilágy* stb. helyneveink). Az átvett szóalak véghangzója eredetileg veláris *i* lehetett, a TA. adatának ezt az olvasatát mint alternánst felveszi BÁRCZI (1951: 58) és ZELLIGER (2005: 40) is, a XI. század végére azonban egészen biztosan palatalizálódott. A magánhangzók palatalizálódás utáni asszociációs változása két irányban történt meg. Egyfelől regresszív asszociációval létrejött a *Simig* alakváltozat (vö. *Simiguar* [+1092/1324 k. DHA. 284). Tekintve, hogy a latin megfelelő ebben az alakban rögzült (1210 *in oppido Simigiensi*, 1211 [TÖ.] *in terrytorio Simigiensis*, 1215 *Simigiensis*, 1224 *Civitas seu oppidum castri Symigiensis*, 1267 *Simigium*, [+1092/1324 k. *Symigiensis*, XIV. század *abbas Simigiensis*; Molnár Albert 1621 *Comitatus Simigiensis* stb.), törvényszerű lett volna, hogy ez váljék az általánosan használt alakká. (Itt jegyzem meg, hogy a település és a vármegye elnevezése a *Somogy* névalak diakrón alakulásában jellemzően nem különbözik.) Mindazonáltal a magyar névhasználatban a fordított irányú, progresszív asszociáció érvényesült: 1193 *Sumug*, 1349 *Sumugyvar*, 1410 *Somoghwar*, 1527 *Sumuguar* stb. (Ugyanígy a homonim toponímák esetében: vö. KMHSz. *Somogy* a.) Ennek oka – azaz, hogy nem a magyarországi latinba bekerült *Simig* alak terjedt el – talán abban is keresendő, hogy a helynév nem vált el a benne felismerhető *som* alapszótól, névalakja vele párhuzamosan alakult.

A TAH.-nak szórványában az asszociáció még nem történt meg (ellentétben a *mortif* > *mortuf* helynév alakulásával), ez a folyamat *Somogy* esetében a XII. században következett be. Ez talán azzal magyarázható – ha egyáltalán a sokszor öntörvényűnek látszó folyamatok időbeliségére okot kell keresnünk –, hogy a névalak „messzebről indul” (veláris *i*-ből). Az asszociációs változást a *Simig* latin alak hatása nem tarthatta vissza, hiszen legkorábban ez is a XII. században alakulhatott ki, a XIII. század elejétől tudjuk biztosan adatolni.

A nyíltabbá válás első nyoma a XII. század végén jelenik meg (1175 *Sumoniensi*), ez azonban lehetséges, hogy a magánhangzó tekintetében is elírt alak, hiszen a következő két évszázadban a zártabb magánhangzókat jelölő írásmód az általános: 1349 *Sumugvar*, csak a XV. századtól találunk *o*-s alakokat: 1410, 1411 *Somoghwar*, de még a XIV. században is feltűnik a zártabb *Sumugvar* (1527) alak. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nyíltabbá válás idejének meghatározása csak a vizsgált denotátumra vonatkozik. A *som* közzszo pl. az 1395 körüli BesztSzj.-ben – melyről tudjuk, hogy már nemigen bukkannak fel benne ún. „feljebb jelölt” alakok (vö. HALUSZKA 1943: 3) – még *u*-val fordul elő: BesztSzj. 902. *fumfa*, 903. *fum*, miközben a belőle származó személynévi adatokban már a XII. század utolsó harmadától jelentkezik a nyíltabb magánhangzóra utaló helyesírás: 1171, 1181 *som* szn. (HALUSZKA 1943: 10.). A különböző denotátumokra vonatkozó homonim helynevek esetében is különböző időpontokban történt meg a nyíltabbá válás: míg az abaúji *Somogy* település – mely a XIII. század közepén még *u*-val íródott (KMHSz. *Somogyi-Bódvafő* a.), a XIV. században már (a személynévi névelemektől eltekintve) kizárólag nyíltabb, *o*-s alakban fordul elő (KMHSz. *Somogy* I. a.), addig a bihari *Somogy* település a XIV. század közepéig kizárólag zártabb magánhangzóval íródik (KMHSz. *Somogy* 2. a.).

C. Egy helymeghatározás szórványa

12. *tollena* [tollená]

A hátlap 32. sorában található, nem mutató. A szórvány latinósított alakban szerepel: *tollene*, singularis genitivus esetben áll, ebből a magyar nominatívusi alak: *tollena*. A szórvány a 33. sorban található *fatody* mutató közelebbi helymeghatározására szolgál: [*in*] *t(er)rytorio tollene e(st) villa fatody*, azaz: „tollena területén fekszik fatody falu”. A bejegyzés a XI. századi második kéztől származik. Hogy miért volt szükség a kevésbé ismert település közelebbi meghatározására, nem tudjuk.

Az előlapon is szerepel a *Tolna* helynév, azonban sokkal lejjebb, a 44. sorban: *tercia(m) partem in thelena cu(m) portu & tributū*, magyarul: „a harmadrészt thelena-ban, a révvel és a vámmal együtt”. Míg azonban az előlap toponímájának denotátuma Tolnavár, addig a hátlapon található szórványé minden valószínűség szerint Tolna királyi vármegye. Ez a név alakjának történetét ugyanúgy nem befolyásolja, ahogyan arra Somogyvár és Somogy vármegye esetében utaltunk. Ha az etimológia helyes, Tolnavár elnevezése az elsődleges, Tolna királyi vármegyéé másodlagos.

A helynév etimonját hagyományosan egy latin szóalakban véljük felfedezni: a *telonum* 'vám, vámszedő hely' jelentésű szó többes számában. A szakirodalom azonban eddig – bár jobb híján tényként kezelte – sohasem merete biztosan kimondani. Ezt az etimológiát BÁRCZI GÉZA „lehetséges”-nek nevezi (1951: 58), míg ZELLIGER ERZSÉBET így fogalmaz: „B i z o n y á r a középlatin *telonum* 'vám' többes számú *telona* alakjából való, és azzal függ össze, hogy a település egykor vámszedő hely volt” (2005: 40, a kiemelés tőlem: SzR.). A szakirodalom azonban mindeddig adós maradt azzal, hogy miért áll a szó többes számban.

Meggyőződésem szerint a feltételezett etimológia helyes, és a többes számra nyilvánvaló a magyarázat. Tolnavár a XI. században többszörös vámszedő hely volt. Egyfelől minden bizonnyal itt halad át a „Kesztlöcről Fehérvárra menő hadút”, ami nem más, mint a Gorsiumból Alta Ripánál (Tolnánál) a limes menti útba torkolló, Mursa (Eszék) felé a limes útban folytatódó római út, melyet felhasználva hozza létre Szent István király 1018 körül a Nyugat-Európát Győrön, Fehérváron át Jeruzsálemmel összekötő nemzetközi zarándok- és kereskedelmi utat. Mivel ez az út Tolnánál a limes-útba torkollik, és abban folytatódik, észak felé ugyanez a limes-út Aquincumba (Budára) vezet. Tolna alatt, már túl a Sárvízen Ad Statuas-nál (azaz Kesztlöcnél, a mai Várdomb mellett, tőle nyugatra), illetve attól kissé északra ide torkollik a Sopianae-ből (Pécsről) érkező út, és természetesen Tolnánál van a dunai átkelőhely is (erre utal a TA. *cum portu* kifejezése). Tehát Tolna nem egy, hanem három (esetleg négy) vámszedő hellyel is rendelkezik, ehhez járul a jelentős település vásár-vámja, oklevelünkben erre Somogyvár esetében a *forenfif tributum* (TA.), Veszprém esetében pedig a *mercati tributum* (TAH.) kifejezések utalnak. Tolna ezen adottsága elegendő ahhoz, hogy a névadás motivációjává váljék: a helynévként alkalmazott latin *telona* kifejezés jelentése: 'vámszedő helyek'. (Az *-a* végződésnek másik magyarázata lehet a szláv helynévadás analogikus hatása. Ennek felderítése további vizsgálatokat igényel³.)

Ugyanakkor sem maga a latin kifejezés, sem a belőle keletkező helynév diakrón változása nem problémamentes.

A latin kifejezés a görög *τέλος* 'vég, határ; beteljesülés, cél; kötelezettség; adó, illeték, vám stb.' sokjelentésű szó származékának: *τελωνεῖον* ~ *τελώνιον* 'vámház, vámhivatal' latin átvétele. A megfelelő latin alakok: *tēlōnēum* ~ *tēlōnium*. (Ez utóbbi alakot találjuk az evangéliumokban is: „Jesus, vidit hominem sedentem in telonio, Matthaeum nomine” (Mt 9,9); „(Jesus) vidit Levi ... sedentem ad telonium” (Mc 2,14); „(Jesus) vidit publicanum nomine Levi, sedentem ad telonium” (Lc 5,27). A három említésben szereplő két kifejezés ugyanarra a görög szókapcsoltra megy vissza: „καθήμενον ἐπὶ τὸ τελώνιον”, a latin fordítások különbsége értelmezési különbség. Máténál a *telonium* inkább ház: 'a vámházban ülőt', míg a másik két evangélium esetében (talán a hagyomány alapján is) inkább valamiféle asztalra vagy pultra gondolunk: 'a vámnál vagy vám mellett ülőt'. A későbbi magyarországi latinság kifejezéstárában mindkettő latin alak megtalálható, népes szócsaládjával (BARTAL 1901. *telonium*, *theloneum*). A *telonum* alakot azonban nem találjuk. Az európai latinságban ugyanakkor – ha ritka is – jelen van a *telonum* alakváltozat (vö. DuC.). A késői alakváltozat kialakulása a következőképpen magyarázható. Figyelemre méltó, hogy a 'vámház, vámhivatal' jelentésű szóalakokkal párhuzamosan a latin nem veszi át a hivatal ellátó személy foglalkozásának megnevezését, a *τελώνησ*-t. Helyette (így az evangéliumokban is) a latin eredetű *publicanus* szó van használatban. A középlatin nyelv ugyanakkor a latin *tēlōnēum* ~ *tēlōnium* szópárból többféle képzésmóddal is létrehozta a származékszót: *tēlōnēum* >

³ Az észrevételt köszönöm Nyomárkai Istvánnak.

teloneator és *telonearius*, illetve *tēlōnium* > *teloniator* és *telonarius* (!), ritk. *telonarius* és *telonitarius*. Valamennyi szóalak megtalálható a magyarországi latinságban is (vö. BARTAL 1901. *Telonarius, Telonarius, Teloniator, Thelonearius, Theloneator*). A *telonarius* alakból pedig „rekonstruál” egy *telonum* alakot, melynek a *telonarius* „szabályos” származéka lehet. Megjegyezzük, hogy a latin alapszóban (*tēlōnium*) valószínűleg rövid *ē*-ből alakult nyílt * szerepel, és a késői származékok feltehetően ezt viszik tovább. A középlatin szóalak kialakulásáról mondottakat a következőképpen foglalhatjuk össze:

gr. *τελωνεῖον* ~ *τελώνιον* 'vámház, vámhivatal' >
 lat. *tēlōnēum* ~ *tēlōnium* 'ua.' → *tēlōnĕ|ārius* ~ *tēlōn|ārius* 'vám-szedő (hivatalnok)'
tēlōn|ārius → *tēlōnum* 'vámház, vámhivatal' → 'vám(szedőhely)'
tēlōnum 'vám(szedőhely)' → plur. *tēlōna*

Amint említettük, a helynév diakrón változása sem problémamentes. Nyelvtörténet tankönyvünk az ómagyar kor hangtörténetének bemutatása végén a következő kérdést teszi fel: „Hogyan olvasandó a TA.-beli *thelena*, s hogyan lesz belőle *Tolna*?” (ABAFFY 2003: 350). A kérdésre a fejezetben tárgyalt hangtörténeti változások nyomán valószínűleg a következő diakrón sor a válasz:

lat. *telona* > *telena* (TA. *thelena*) > **telna* > *tolna*.

A diakrón sorban szereplő **telna* alak hipotetikus, nem adatolható (persze ez önmagában nem baj). Több adatolható alakot azonban, mindenek előtt a TAH.-nak *tollena* adatát nem tudjuk beilleszteni a sorba, ill. a TA.-beli alakból egy újra elhasonult – esetleg a szóvéghez hasonult – fiktív alakot kell felvennünk: **tolena*. Ebből intervokális nyúlással kapjuk meg a TAH. *tollena* adatát. A szóvéghez történő asszimiláció feltételezése esetén esetleg egy újabb fiktív alakot is fel kell vennünk: **talena* (> **tolena*), mely egyébként jóval későbből adatolható is, ez esetben ugyanakkor az intervokális mássalhangzónyúlás előtt még egy magánhangzó-záródásnak is végbe kellett mennie. Ily módon azzal kell számolnunk, hogy kb. 40 éven belül (a latin néven kívül) két adatolt és két-három nem adatolt alakja, azaz összesen 4–5 (a latinnal együtt 5–6) névváltozata van egy jelentős városnak, egyúttal – amint fentebb láttuk – országos jellegű kereskedelmi csomópontnak. Ez a helynevek azonosíthatóságának és egyértelműségének elve alapján nem tartható. Azt szintén kizárhatjuk, hogy a TAH.-n található *tollena* alak íráshibás lenne, hiszen a denotatív jelentést jól ismerő személy precíz helymeghatározásáról van szó. Ebből következtethetünk a névalak pontos használatára is.

BÁRCZI GÉZA más nyomon halad. Szerinte a lat. *telona* alakból kétirányú asszimilációs változás indul el. Egyfelől palatális irányban a TA. *thelena* szórványán keresztül folytatódhatna a változás, másfelől a veláris hangrendűség felé vezet az út, ez utóbbi leállította és kiszorította az előbbi:

lat. *telona* > > *telena* (TA. *thelena*)
 > **talona* > **tolona* > *tolna*

Őt idézve: „A *telona* > *telena* változás egy meginduló asszimilációs folyamatra mutat, mely azonban a másik irányú asszimilációval szemben alul maradt” (1951:58). Ezen asszimilációs változások diakrón sorába sem tudjuk megnyugtatóan beilleszteni a hátlap *tollena* szórványadatát.

Induljunk el fordított irányban! Nagy magabiztossággal állítható, hogy a hátlap *tollena* adta tényleges helymegnevezés, csakúgy, mint a később kizárólagossá lett *Tolna*. A kettő visszavezethető egy fiktív alakra: **tolena*, melyből a TAH. szórványa intervokális geminációval, a mai alak pedig a második nyíltszótagi magánhangzó kiesésével jöhetett létre:

tollena ~ *tolna* < **tolena*

Ez a fiktív alak beilleszthető a diakrón sorba:

lat. *telona* > *telena* (TA. *thelena*) > **tolena* > *tollena*
> *tolna*

A beillesztésnek egyetlen nehézsége, hogy az előbb említett kb. 40 év alatt kell feltételeznünk egy asszimilációt, és egy disszimilációt nyomban egymás után, hogy még a geminált alak megjelenése (és ismertté válása) is úgymond „beleférjen az időbe”.

Ezt a nehézséget úgy oldhatjuk fel, ha feltételezzük, hogy a TA. *thelena* szórványa (minden művelődéstörténeti érzékenységet és ragaszkodást félretéve) sohasem létezett alak, a TA.-et végső formájába öntő scriptortól származó hapax. Azt gondolom, hogy a TA.-beli *thelena* írástévesztés, és éppen a fiktívnek gondolt, az előbbiekből „rekonstruált” **tolena* alak helyett áll. Ha ez így van, akkor a lat. *telona* alakból hangzótvetéssel közvetlenül származik a magyar **tolena* alak, ami artikulációs szempontból is indokolt: a latin alakban egy rövid *ĕ*-ből származó nyílt [*] után egy hosszú *ō*-ból származó, *u*-t közelítő zárt [o] következik, majd ismét egy (leg)alsó nyelvállású nyílt [á] (szó végen ekkor nem állhat rövid [Ā] vagy [a]).

Míg azt állítottuk, hogy a TAH.-nak *tollena* szórványát feljegyző személy pontos hely- (és név)ismerettel rendelkező személy, addig a TA. scriptora a helyet nem ismerte, az adatot latin szónak tartotta, és latinul is tévesztve írta le. Helyes BÁRCZI megállapítása, miszerint: „A latin eredetre mutat a *th*-s írásmód, melyet egyébként oklevélíróknak nem használ, e szót tehát ő latinnak érezte és ezért alkalmazott benne olyan írásmódot, mely különben e szó középkori latin írásában gyakori” (1951: 58). BÁRCZI ezen egyetlen megállapítása minden további okfejtés nélkül is elegendő, hogy azt gondoljuk, hogy a scriptor által latin szónak érzett *thelena* sosem volt a szóban forgó település neve.

Immár köztudomású, hogy az alapítólevélnek két szerzője is volt (vö. Kristó 1970: 210). Egyikük a bevezető és záró szakaszokat fogalmazó Miklós püspök (nevezük így az aláírók között későbbi betoldásként szereplő „Nikolaus episcopus”-szal hagyományosan, és ugyancsak egy XI. század végi–XII. századi interlineáris betoldás nyomán azonosított, a záró formulában magát *N. praesul*-nak nevező főpap fogalmazót), aki szónokian megszerkesztett hatásos körmondatokban, irodalmi választékossággal és szóbőséggel, oldott, könnyed rímes prózában fogalmaz, a szóbeli megállapodások tűnékenységének szemléltetésére Prudentius temetési himnuszának 36. versszakából egy megkapó metonímiát kölcsönöz (*cariosa vetustas*), aki – tudván, hogy András nem „Isten kegyelméből” lett király – a közkeletű kifejezés helyére előás egy régi, Nagy Károly előtti formulát stb. A másik szerző a főpap fogalmazványát „gyöngybetűvel” lemásoló, valamint a határjáró egyházi és világi személyek feljegyzéseit végső formába öntő, szerény latin szókinccsel rendelkező, iskolásan író, a latin grammatika nehézségeivel még küszködő, nyelvtani hibákat is ejtő – a nagyműveltségű főpappal ellentétben minden valószínűség szerint magyar anyanyelvű – scriptor.

Feltételezésem szerint a scriptornak átadott jegyzeten a **tolena* alak állt. A név a következő szövegösszefüggésben szerepelt: *tercia(m) partem in thelena cu(m) portu & tributu*, magyarul: „a harmadrészt thelena-ban, a révvel és a vámmal (érts: vámból származó jövedelemmel) együtt”. A *vám* szó (a helynévre pillantva) előhívta az evangéliumokban Máté apostol meghívásánál szereplő, a latin nyelvű liturgiából igen ismerős, gyakran hallott *telonum* ’vámhivatal, vámszedő hely’ jelentésű szót, és latin tudására hagyatkozva, a szóalakot egy elegánsan hiperkorrekt – mivel az görög szó nem *θ*-t tartalmaz, felesleges – *h*-val kiegészítve elkezdte írni. Majd (bizonytalan latintudása miatt) megakadván a számára átadott jegyzetre tekint, és innen fejezi be a szóalakot, miközben figyelmét elkerülte, hogy a jegyzetben szereplő szó eleje eltér az általa leírttól, így kontaminációval létrehozta a lat. *telona* és a magyar **tolena* szavakból a *thelena* hapaxot a hely pontos megnevezéséül szolgáló **tolena* helyett.

Nem szánom további érvek, de érdekességként megjegyzem, hogy mind a magyar, mind a latin szövegrészben találunk – bár fordított irányú – *o ~ e*-tévesztést: a magyarban az ismert *brokina* a szláv [*brĕkinyá*] 'berkenye' helyett (28. sor), a latinban *prono[ta]vimus* a *pr*notavimus* helyett (38. sor).

A rekonstruált **tolena* adatból – elméletileg – viszonylag egyszerűen levezethető valamennyi későbbi alakváltozat:

> *tolna*

> *tollena* > *tollona* [1211 TÖ.]

> *talena* [1193] > *talana* [1211 TÖ.]

> (*telona* × *tolena* >) TA. *thelena* [TA.]

lat. *telona* > **tolena* >

A fentiekben azt mondtam, hogy a sok egyidejű alakváltozat elképzelhetetlen egy ilyen fontos település (és vele összekapcsolva a királyi vármegye) megnevezéseként. Vegyük sorra a változatokat. A *tolena*, *tollena* és *tolna* változatokról, mint reális nevekről már volt szó. A TA.-beli *thelena* hapax, nem kell vele számolni, ugyanúgy nem kell számolni a korábban feltételezett, a mai alak felé vezető, nem adathozható, hipotetikus **telna* alakváltozattal sem. A **tolena*-ból származó, egy nyelvváltsággal nyíltabb változat (*talena*) a fehérvári keresztetek javainak megerősítő levelében szerepel 1193-ban, tudomásom szerint másutt nem fordul elő. „A tihanyi apátság javainak összeírása” veszi fel 1211-ben az ebből asszimilációval levezethető *talana* alakot, ill. a geminált *tollena* alakból ugyancsak asszimilációval levezethető *tollona* alakváltozatot. Mivel a két egymástól távol lévő alak ugyanazon oklevél adata, valóságos helynévként egyik sem tekinthető mérvadónak, inkább a scriptor bizonytalanságának (melyet az ekkor már sok alakváltozattal rendelkező latin szócsalád alakjai is növelhettek). A **tolena* és a *tollena* alakok tehát közel két évszázadon át valódi, egymás mellett élő alakváltozatai ugyanazon helynévnek (ez ugyanaz a jelenség, mint a mai *Kelenföld* és *Kellenföld* alakok „egymás mellett élése”). Kellene is élnie az elsődleges alaknak, hiszen belőle származik a mai *Tolna* alak, mely (két hamis, tehát nem releváns oklevél-től eltekintve) csak 1221-től adathozható, így az egyértelműség és azonosíthatóság elve sem szenved csorbát. E diakrón levezetésnek az is jellemzője, hogy (a TA.-ben elírt **tolena* kivételével) egyetlen egy kikövetkeztetett, hipotetikus közvetítő alakot sem kell felvennünk.

Összefoglalásként megállapíthatjuk: Tolnavár és Tolna vármegye neve a XIII. század elejéig a latin előzményre közvetlenül visszavezethető **Tolena* és alakváltozata: *Tollena*, melyeket a XIII. század első évtizedeitől felvált az ettől az időponttól mindmáig kizárólagosan használt *Tolna* névváltozat.

A fenti megfontolásokat további ómagyar kori helynévtani vizsgálatok számára esettanulmánynak is tekinthetjük, azaz a korabeli reális névhasználat rekonstruálásához nem kell feltétlenül minden leírt névalakkal számolnunk, az oklevelekben felbukkanó egyes alakváltozatok (*Tolna* esetében több ilyen is van) soha nem voltak egy-egy adott település valóságban is használt elnevezései⁴.

⁴ Az esettanulmányként való értékelés felvetését Pusztai Ferencnek köszönöm.

Melléklet

A TAH. szövege és mutatói

1. Betűhív átírás⁵

/1/ De e`c`clefiaticif l(an)c(t)e⁶ marię scilicet & l(an)c(t)i aniani rebuf.⁷ quia r[e]fu(n)dere⁸
omnef non potuimuf · fubfcipimuf a[u]te(m) hic ·
/2/ VI · planete · & VI · albę cum amictif & ftolif · atq(ue) cum manipulif · <etia(m)>⁹
cap[it]ulum¹⁰ dalmaticę · & II · fubtilia · I · curta¹¹
/3/ linea · calicef aurei scilicet & tref.¹² Duo candelabra argentea ·¹³ Unu(m) thuribulu(m)¹⁴
aureu(m) · Et una crux ęrea deaurata ·
/4/ Pallia XII · Duo miffalef¹⁵ · Vnu(m) noc<f>turnale¹⁶ · Duo gradalia · <XI [a]npula[-]>¹⁷
argentea¹⁸ · Vna fcutella argentea · & falinu(m)
/5/ argenteu(m) · Vnu(m) cocleare argenteu(m)¹⁹ [·] Tapeicia duo · Et baccinia duo ·
Adiunxit q(uo)q(ue) piillim(us) rex p(ro)neceffitare ęccl(esi)ę atq(ue) fr(atru)m
/6/ bezprenenlif mercati tributu(m) · videlicet²⁰ fua(m) parte(m) in cacabif &
[u]ome[r]lib(us)²¹ · in [y]driif · & iam in om(n)ib(us) ferram(en)tif ·

⁵ Az átírás néhány apró pontosítástól eltekintve lényegében megegyezik a ZELLIGER 2005: 54–55. helyen közölttel. Különbség, hogy a magyar szórványokat nem emeljük ki, továbbá módunk van egy sajnálatos sajtóhiba korrigálására. A () a rövidítések feloldását, a ` sor fölé írt betűt, a < > későbbi betoldást, a [] kiegészítést, rekonstrukciót jelöl. A hátlap sorait GYÖRFFY (ChAH., ÁrpOkl.) nyomán /-be tett számmal jelezzük. A tagoló írásjel (felemelt pont) esetében nem jelöljük, ha lejjebb került. Ahol vessző, vagy pontosvessző áll helyette (későbbi ráírás is lehet), jegyzetben utaltunk.

⁶ A halványan látszó e-re ugyanazon kéztől (indokolatlan) javításként került -rum abbreviatúra.

⁷ A pont helyett vessző látszik.

⁸ A második r-t későbbi kéz átírta.

⁹ Későbbi bejegyzés, ill. felülírás, az m abbreviatúrája nem látszik.

¹⁰ Az l szára igen halványan látszik.

¹¹ Az u betűt egy későbbi kéz o-ra alakította.

¹² A pont alatt (későbbi kéz által húzott) vessző is látszik.

¹³ A pont helyett (későbbi kéz által húzott) vessző látszik.

¹⁴ A nazális rövidítése nem látható.

¹⁵ Helyesen: *missalia*, vagy kiegészítendő: *libri*.

¹⁶ Későbbi kéz javítani kívánta: a szókezdő n-t p-re írta át, a t elé s-t szűrt, az u-t o-ra alakította. A *nocturnale* szót feltehetően *pastorale*-ra ['] (apát által használt) főpapi pásztorbot] kívánta átírni, de az o javítását, illetve a c és az n törlését nem végezte el.

¹⁷ Az eredeti szöveg nem olvasható, egy késői (talán XVIII. századi) kéz felülírta. Az igen valószínűtlen XI helyett feltehetően I szerepelt korábban, mert az eredeti szövegből maradt *argentea* egyes számban áll, ezt javíthatta – a megváltozott liturgikus szokásnak megfelelően – későbbi kéz II-re, melyet újabb kéz arab számnak olvasva római XI-re írt át. A késői kéz által beírt [a]npula szó valamilyen végződéssel szerepelt (m vagy késői s), melyet ugyanezen kéz törölt.

¹⁸ A szóvégi a fölé egy (ugyanazon vagy korabeli kéztől származó) megerősítő a került.

¹⁹ A szót későbbi (XVIII. századi) kéz megerősítette, a késői g alatt jól látszik az egykori betűforma, ill. a későbbi kéz az m abbreviatúráját is feloldotta, ezért hiányzik a betűköz.

²⁰ A szó elején három betűt (*vid-*) későbbi kéz megerősített.

²¹ Későbbi (XVIII. századi) kéz felülírása miatt nehezen olvasható, ÉRSZEGI GÉZA olva-

/14/ fuc²²
 /23/ Gamas²³
 /28/ p(ri)vilegiu(m) originale²⁴
 /30/ mortui²⁵
 /32/ [in] t(er)rytorio tollene e(st) villa
 /33/ fotody²⁶
 /43/ [de] tributu²⁷ Sumig²⁸
 /52/ de arm(en)to Regif :;²⁹
 /53/ L · l[i]b[er]i eq[uorum]³⁰

2. Fordítás³¹

Mivel a Szűz Máriának és Szent Ányosnak szentelt egyház felszerelését részletezni nem állt módunkban, ide csatoltuk:

6 miseruha és 6 miseing vállkendőkkel és stólákkal, továbbá kézkendőkkel együtt, egy öltözet dalmatika, 2 alszerpapi tunika, egy lenvászon oltárterítő, aranykehelyből három, két ezüst gyertyatartó, egy arany füstölő, egy rézből készült aranyozott kereszt, 12 liturgikus köpeny, két misekönyv, egy nokturnálé, két graduálé, 1 (2, 11) ezüst misekancsó, egy ezüst tálka, egy ezüst sótartó, egy ezüst kanálka, két szőnyeg és két szenteltvíztartó medence.

Hozzátette még a legkegyesebb király az egyház és a szerzetesek szükségletére a bezpreni vásárvámból saját részét, úgymint főzőedényeket, ekevasakat, víztartó edényeket, és mindenféle egyéb vaseszközöket.

fuc
 Gamas
 eredeti adománylevél
 mortuae
 tollena területén fekszik fotody falu
 a Sumig-i vámról
 a királyi ménesből 50 csikó³²

Hivatkozott irodalom

AASS. OSB. = D'ACHERY – MABILLON 1737.

sata (DHA. 152.).

²² XI. századi írás.

²³ XIV. századi kéz írása.

²⁴ XIV. századi másik kéz írása.

²⁵ XI. századi, a *fuc* mutatót készítő kéz írása.

²⁶ A kétsoros jegyzet XI. századi, de eltérő kéz írása.

²⁷ Helyesen: *tributo*, a szó nehezen olvasható, a *b* szára nem látszik.

²⁸ XI. századi, a *fuc* mutatót készítő kéz írása.

²⁹ Kettőspontból és felemelt virgulából álló díszítő motívum.

³⁰ Meglehetősen bizonytalan rekonstrukció. A (kétsoros) mutató XI. századi, a *fuc* mutatót készítő kéz írása.

³¹ A számok írásmódjában (szám, ill. betűvel kiírva) az eredetit szöveget követtük, de a római számokat arab számokra írtuk át. A magyar szórványokat eredeti alakjukban hagytuk.

³² Az 53. sor bizonytalan rekonstrukciója nélkül az 52. sor fordítása: „A királyi ménesről”.

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet (Ómagyar kor). In KISS – PUSZTAI szerk. 2003. 301–351.
- ÁrpOkI. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1997.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004.
- BÁRCZI GÉZA 1951. A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk. 1956. Pais-Emlékkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BARTAL, ANTONIUS 1901. Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae, Teubner–Franklin, Lipsiae [= Leipzig] – Bp. [Reprint: 1983. Állami Könyvterjesztő Vállalat, Bp.]
- BARTAL AURÉL 1941. Fadd monográfiája. A szerző kiadása, Pécs.
- BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemékei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND főszerk. 1991. A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND főszerk. 1993–1995. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BERTÉNYI IVÁN szerk. 2003. A történelem segédtudományai. Osiris Kiadó, Bp.
- CD I. = FEJÉR GYÖRGY szerk. 1829.
- ChAH. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1994.
- CSÓKA J. LAJOS 1943. Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? Különlenyomat a „Regnum Egyháztörténeti Évkönyv” 1942/43. évi Szekfű Gyula Emlékkönyvéből. Bp.
- CSÓKA J. LAJOS 1969. Szent Benedek fiainak világtörténete. I. kötet. Ecclesia Kiadó, Bp.
- LUC D'ACHERY – JEAN MABILLON 1737. Acta sanctorum Ordinis S. Benedicti, saec. V. Venedig [= Venezia].
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1992.
- DuC. = Glossarium mediae et infimae Latinitatis, conditum a [...] domino DUCANGE [...] et alii, I–X, Paris, Favre, 1887. [Reprint: 1954. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz]
- ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. 1908. A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története. X.: A tihanyi apátság története I., Pannonthalmi Szent Benedek Rend, Bp.
- ÉRSZEGI GÉZA 2003. Paleográfia. In: BERTÉNYI szerk. 2003: 95–125.
- ÉRSZEGI GÉZA szerk. 2004. A tihanyi alapítólevél. Bencés Apátság, Tihany.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1993–1995.
- Sz. FARKAS ARANKA szerk. 1993. A tihanyi alapítólevél. F. Szelényi Ház, Veszprém. (Angol nyelvű kiadása: The deed of foundation of Tihany Abbey. Veszprém, 1993. Német nyelvű kiadása: Die Gründungsurkunde von Tihany. Veszprém, 1993.)
- FEJÉR GYÖRGY szerk. 1829. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I. k., Buda.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2004. Árpád-kori személynévtár 1000–1301. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FLUDOROVITS JOLÁN 1930. Latin jövevényszavaink hangtana. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 26. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS 1997.
- GALLA FERENC 1931. A clunyi reform hatása Magyarországon. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs.
- GECSE GUSZTÁV 1995. A szerzetesség története. Seneca Kiadó, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1956. Tulajdonnév-történet. A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításához. In: BÁRCZI – BENKŐ szerk. 1956: 407–415.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1987. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Akadémiai Kiadó, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1992. Diplomata Hungariae antiquissima. Vol. I. 1000–1131. Akadémiai Kiadó, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1994. Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Monumenta mediaevalia. Balassi Kiadó, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1997. Árpád-kori oklevelek 1000–1196. Balassi Kiadó, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 2000. István király és műve. 3. bővített és javított kiadás. Balassi Kiadó, Bp.

- HALUSZKA MARGIT 1943. Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlägli és Soproni Szójegyzék alapján. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 68. Bp.
- HERMAN JÓZSEF 2003. Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXI. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN 2005. Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abauj–Csongrád vármegye. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ 2002. A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 10. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1975. A magyar szórványok névtani hitelességéhez. In SZATHMÁRI – ÖRDÖG szerk. 1975. 179–185.
- KIRÁLY LÁSZLÓ szerk. 1988. István király emlékezete. Európa Könyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Bp.
- KISS LAJOS 1997. Földrajzi nevek etimológiai szótára. 5. kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KMHSz. = HOFFMANN ISTVÁN 2005.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet (Ómagyar kor). In KISS – PUSZTAI szerk. 2003. 281–300.
- KOZOCSA SÁNDOR GÉZA szerk. 1993. Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. ELTE, Bp.
- Kristó Gyula 1970. A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. In MNy. 1970: 208–210.
- LÉKAI LAJOS 1991. A ciszterciek. Eszmény és valóság. Szent István Társulat, Bp. [Az eredeti angol nyelvű kiadás: The Cistercians. Ideals and Reality. USA, 1977.]
- B. LŐRINCZY ÉVA 1953. A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. A honfoglalás kori Magyarország. MTA, Bp.
- MELICH JÁNOS 1934. Latinbetűs helyesírásunk eredete. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből. XXV. kötet 4. szám. MTA, Bp.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. Patrocíniumok a középkori Magyarországon. METEM Könyvek 40. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A veszprémvölgyi görög oklevél két helynevéhez. In MNy. 1935: 116–118.
- MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI 1980. Magyar nyelvemlékek. 3. kiadás. Tankönyvkiadó, Bp.
- ÓmOlv. = Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította: JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs 1929. Reprint kiadása: Holnap Kiadó, Bp. 1995.
- PAIS DEZSŐ 1939. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 50. Bp.
- PAPP LÁSZLÓ 1952. A dunántúli „*d*” utáni „*o*”-zás történetéhez (szövegközlés). In MNy. 1956: 91–2.
- PAPP LÁSZLÓ 1975. A dunántúli „*d*” utáni „*o*”-zás történetéhez. In SZATHMÁRI – ÖRDÖG szerk. 1975. 137–140.
- PRT. X. = ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. 1908.
- RB = Regula Sancti Benedicti. Szent Benedek Regulája. Ford. SÖVEGES DÁVID. Pannonhalma, 1995.
- SZATHMÁRI ISTVÁN – ÖRDÖG Ferenc szerk. 1975. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 140. Bp. (Ugyanez: Zalai Tükör 1975. II. szám. Zala megyei Tanács, Zalaegerszeg.)
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991. Az igetövek. In BENKŐ főszerk. 1991: 41: 59.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1993. A Húsvéti Népének mint nyelvi emlék. In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA szerk. 1993: 282–286.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. A Tihanyi Alapítólevél, Bencés Kiadó, Pannonhalma.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2006. Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 156. Bp.

ZELLIGER ERZSÉBET m. a. A TA. *u[gr]in baluuana* adata. Megjelenés alatt.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF